

Is het evangelie van Johannes antisemitisch?

Verschenen in *Centraal Weekblad* 28 maart 2003, 13

Riemer Roukema

Toen ik in Amsterdam predikant was, heb ik enkele malen in de kerkdienst op Goede Vrijdag het hele verhaal van Jezus' lijden en sterven volgens het evangelie van Johannes voorgelezen: Joh. 18 en 19. In de evangelietekst heb ik echter een aantal wijzigingen aangebracht. Waar er stond "de Joden", heb ik dat verscheidene malen weggelaten en waar mogelijk vervangen door "zij" of "hen". Mijn overweging hierbij was dat de beschrijving van Jezus' lijden en sterven in dit evangelie sterk de indruk wekt dat Jezus tegenover "de Joden" in het algemeen stond en dat "de Joden", zonder uitzondering, Jezus hebben omgebracht. Dat klinkt nogal ongenueanceerd en wekt de indruk dat alle Joden, ook die uit onze eigen omgeving, hiervoor verantwoordelijk zijn. In de Middeleeuwen, toen de traditie om op Goede Vrijdag Joh. 18 en 19 te lezen ook al bestond, hebben onnadenkende kerkgangers na de kerkdienst soms hun woede gekoeld op de plaatselijke synagoge. Nu was ik daar in Amsterdam niet bang voor, maar het leek mij beter die scherpe tegenstelling tussen Jezus en "de Joden" uit de evangelietekst ietwat te matigen. Jezus' titel "de koning der Joden" heb ik wel zo voorgelezen.

Wie het hele evangelie van Johannes doorleest, ziet dat die tegenstelling tussen Jezus en "de Joden" daar veel vaker voorkomt. Soms wekt Jezus zelfs de indruk dat hij zich buiten het Joodse volk plaatst. Zo zegt hij in Joh. 7,19: "Heeft Mozes *u* niet de wet gegeven?" en in Joh. 8,17: "In *uw* wet staat geschreven..." (ook in 10,34). We kunnen ons afvragen waarom hij niet zei: "Heeft Mozes *ons* niet de wet gegeven" en "In *onze* wet staat geschreven". In Joh. 15,25 heeft Jezus het zelfs over "*hun* wet". Een zeer felle uitspraak staat in Joh. 8,44, waar Jezus tot de Joden zegt: "Jullie stammen af van je vader, de duivel, en willen doen wat je vader begeert". Met dat laatste is bedoeld dat zij Jezus wilden vermoorden. Tegelijk wordt hier gezegd dat de Joden niet God tot vader hebben, maar de duivel. Op hun beurt zeggen Jezus' tegenstanders dat hij door een boze geest was bezeten (Joh. 7,20; 8,48; 8,52; 10,20; vgl. Marc. 3,22). Het ging dus hard tegen hard! Maar als Jezus, als Zoon van God, meende dat de Joden niet God maar de duivel tot vader hadden, dan roept dit deze ernstige vraag op: moet het evangelie van Johannes wellicht antisemitisch genoemd worden? Antisemitisch dus in de zin van "anti-Joods".

Vergelijken we die felle tegenstelling tussen Jezus en de Joden in dit evangelie met de andere canonieke evangeliën, dan zien we een gradueel verschil. Ook daar kan Jezus zich zeer kritisch uitlaten over volksgenoten, maar daar heten zij niet "de Joden" in het algemeen, maar "huichelaars" (Mat. 6,2; 6,5; 6,16; 15,7; 22,18) of "schriftgeleerden en Farizeeën" (Mat. 23, 13-15 enz.). Jezus' kritiek geldt daar dus bepaalde mensen of groepen. In het lijdensverhaal van Marcus staat Jezus tegenover Judas en schriftgeleerden en oudsten en hogepriesters, maar niet tegenover "de Joden" in het algemeen. Wel is het zo dat bij Marcus de hele menigte ten slotte schreeuwt: "Kruisigt hem" (Marc. 15,14). Matteüs vermeldt daarbij bovendien de huiveringwekkende woorden: "Zijn bloed kome over ons en over onze kinderen" (Mat. 27,25).

Keren we terug naar het evangelie van Johannes, dan zien we dat Jezus daar in de eerste hoofdstukken onmiskenbaar als Jood wordt geïntroduceerd. Opvallend genoeg is het een Samaritaanse vrouw die hem, in Joh. 4,9, expliciet Jood noemt! Tot haar zegt Jezus ook: "Het heil komt voort uit de Joden" (Joh. 4,22). Deze positieve uitspraak over het Joodse volk staat dus eveneens in dit evangelie.

Om te bepalen of het evangelie van Johannes anti-Joods is, is het van belang vast te stellen dat de evangeliën niet volgens onze huidige historische en journalistieke maatstaven zijn geschreven. Wie in onze tijd verantwoorde journalistiek bedrijft, is zorgvuldig met het citeren van zijn gesprekspartners. Het komt voor dat een journalist de tekst van een interview ter goedkeuring en correctie aan de geïnterviewde voorlegt voordat het gepubliceerd wordt. Een historicus die zich op geschreven bronnen baseert, probeert dit zo nauwkeurig mogelijk te doen. In de oudheid betrachtte men daarentegen een grote vrijheid in het citeren van personen uit het verleden. Een geschiedschrijver kon een generaal een redevoering in de mond leggen die voorafgaande aan een veldslag zo gehouden had kunnen worden, zonder dat er een verslag van bewaard was gebleven.

Nu hebben de evangelisten de woorden van Jezus niet uit hun duim gezogen; deze gaan terug op herinneringen en op mondelinge en schriftelijke overleveringen. Maar we moeten ermee rekenen dat ook de situatie waarin de evangelisten zich bevonden toen zij over Jezus schreven van invloed is geweest op hun beschrijvingen. De evangeliën zijn tientallen jaren na Jezus' aardse leven geschreven, toen de eerste ooggetuigen begonnen weg te vallen. Bij het schrijven van hun boeken hebben de evangelisten zich de vrijheid veroorloofd om discussies van die latere tijd daarin te vervlechten. In feite hebben zij de oorspronkelijke woorden van Jezus zo geactualiseerd. Voor het evangelie van Johannes betekent dit dat latere discussies tussen Joden die in Jezus geloofden en andere Joden hierin zijn neergeslagen. Er is ook wel verondersteld dat we hier het verslag lezen van de botsing tussen verscheidene Joods-christelijke groepen: één die op de manier van dit evangelie in Jezus geloofde (dus als het Woord dat als Zoon van God uit de hemel is neergedaald), en andere Joods-christelijke groepen die hun geloof anders formuleerden. Hoe dit ook zij, op de een of andere manier zijn discussies die tientallen jaren na Jezus' dood zijn gevoerd, teruggeprojecteerd in zijn aardse leven.

Gaan we ervan uit dat we in dit evangelie indirect lezen van de discussies tussen Joodse christenen en andere Joden, dan is zo te verklaren waarom Jezus tot zijn volksgenoten spreekt van “uw wet”. Dat was nadien blijkbaar het taalgebruik van de christenen voor wie Johannes schreef, die zich hadden moeten afscheiden van de niet-christelijke Joden die zich alleen op de wet van Mozes beriepen. Ook Jezus' uitspraak tot “de Joden”: “Jullie stammen af van je vader, de duivel”, kunnen we herleiden tot hetgeen Joodse christenen later hebben verweten aan Joden die het geloof in Jezus afwezen en tegenwerkten. Als gevolg hiervan voelden de christelijke Joden zich in de synagoge niet meer thuis of werden zij daaruit geweerd (daarop wordt gezinspeeld in Joh. 9,22; 12,42; 16,2). Zo groeide hun afstand tot de overige Joden en tot hun (later “rabbijns” genoemde) uitleg van de wet van Mozes.

Wanneer nu het negatieve gebruik van de aanduiding “de Joden” in het evangelie van Johannes teruggaat op een intern Joodse discussie van de tijd na Jezus' aardse leven, dan past het niet om van een “antisemitisch” (in de zin van: “anti-Joods”) evangelie te spreken. Het stamt immers uit een milieu van Joden die het onderling niet eens waren.

Toch is hiermee het algemene, ongespecificeerde gebruik van de term “de Joden” nog niet voldoende verklaard. De achtergrond hiervan lijkt bovendien te zijn dat de evangelist ook voor niet-Joodse christenen schrijft. Dit wordt bevestigd door het feit dat hij allerlei Joodse termen en gewoonten aan zijn lezers uitlegt (Joh. 1,38; 1,41-42; 2,6; 4,9; 4,25; 9,7 enz.).

Het wordt echter een heel ander verhaal wanneer niet-Joodse christenen zich op dit evangelie gaan beroepen om aan te tonen hoe slecht de Joden waren omdat zij Jezus als messias hebben

afgewezen en tenslotte hebben laten kruisigen. Nog erger wordt het wanneer christenen uit de andere volken zich tegen de Joden keren omdat zij hen, al leven zij eeuwen later, verantwoordelijk houden voor de dood van Jezus. Wij kunnen dus concluderen dat het evangelie van Johannes op zichzelf oorspronkelijk niet antisemitisch was, maar dat het wel tot een antisemitische uitleg aanleiding heeft gegeven. Bij lezing en in de uitleg luistert het dus nauw.